

ІСТОРІЯ МОВИ

УДК 811.161.2'0'36

Г. Дидик-Меуш

УКРАЇНСЬКА МОВА XVI–XVIII СТ. У СФЕРІ КОМБІНАТОРНОЇ ЛІНГВІСТИКИ: АД'ЄКТИВНО-СУБСТАНТИВНІ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ І ЇХ ЛЕКСИКОГРАФІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

У пропонованій статті розглянуто актуальне для лінгвістики питання сполучуваності на матеріалі українських писемних пам'яток XVI–XVIII ст. Вказано на природу словосполучень за традиційною граматикую і за функціонально-комунікативною граматикую. Це одна із важливих проблем комбінаторної лінгвістики – комбінаторної лексикології та комбінаторної лексикографії. Основну увагу звернено на спосіб лексикографічної репрезентації ад'єктивно-субстантивних словосполучень, на принципи подубови першого історичного комбінаторного словника української мови

Ключові слова: комбінаторна лінгвістика, писемні пам'ятки, комбінаторний словник, ад'єктивно-субстантивне словосполучення.

Дыдык-Меуш А. Украинский язык XVI–XVIII вв. в сфере комбинаторной лингвистики: адъективно-субстантивные словосочетания и их лексикографическая интерпретация. *Предлагаемая статья рассматривает актуальный для современной лингвистики вопрос сочетаемости на материале украинских письменных источников XVI–XVIII вв. Указано на природу словосочетаний вслед за традиционной грамматикой и функционально-коммуникативной грамматикой. Это составляет одну из важных проблем комбинаторной лингвистики – комбинаторной лексикологии и комбинаторной лексикографии. Особое внимание направлено на способ лексикографической репрезентации адъективно-субстантивных словосочетаний, на принципы первого исторического комбинаторного словаря украинского языка.*

Ключевые слова: комбинаторная лингвистика, письменные памятники, комбинаторный словарь, адъективно-субстантивные словосочетания.

Dydyk-Meush A. Ukrainian Language of the XVI–XVIII centuries in the field of Combinatorial Linguistics: Adjectival-Substantive Phrases and Their Lexicographic Interpretation. *The proposed article considers the issue of compatibility on the material of Ukrainian written sources of the 16th–18th centuries, actual for modern linguistics. It is indicated on the nature of word-combinations following traditional grammar and functional-communicative grammar. This is one of the important problems of combinatorial linguistics – combinatorial lexicology and combinatorial lexicography. Particular attention is directed to the method of lexicographic representation of adjectival-substantive phrases, to the principles of the first historical combinatorial dictionary of the Ukrainian language. Linguists qualify this type of dictionary in different ways: combinatorial dictionary, interpretive-combinatorial dictionary, dictionary of compatibility, distributive dictionary, distributive-transformational dictionary.*

The basic principles of the Ukrainian language compatibility dictionary XVI–XVIII cent. are presented in detail. The dictionary entry of the proposed dictionary consists of the title word, meaning, illustration and respect for the source. The question of the fixation of single-valued and multi-valued words (adjectives), forms of homonyms etc.

Key words: combinatorial linguistics, written monuments, combinatorial vocabulary, adjective-substantive phrases.

Лексикографічна інтерпретація зв'язків між словами, тобто створення комбінаторних словників (словників сполучуваності), безпосередньо залежить від вирішення кількох обов'язкових завдань укладача, одним із важливих є те, як саме трактувати словосполучення (далі – СС) в українській мові XVI–XVIII ст. і як виокремлювати їх у писемному тексті. Словосполучення кваліфікуємо з двох позицій – традиційної граматики і функціонально-комунікативної, які доповнюють одна одну. Традиційна граматика розглядає словосполучення як готові взірці, які треба помістити («вставити») у речення. Проте всі рівні мови «працюють» у тісному зв'язку і виконують одну функцію – забезпечують оптимальну реалізацію завдань комунікації. Окрім цього, традиційні граматики не акцентують на змістовому рівні мови – на структурі семантичних категорій (виражаються і за допомогою мовних засобів, і внаслідок їхньої взаємодії), тобто не береться до уваги комунікативний рівень, проте саме він «розпоряджається» конкретною реалізацією тієї чи іншої моделі висловлювання, порядком слів у реченні та у словосполученні [2; 4]. Тому обсяг поняття СС (вужке розуміння) було розширено завдяки функційно-комунікативному синтаксису, у полі зору якого – словосполучення в актуальному членуванні речення, порядок слів у висловлюванні, проблема вибору словосполучення та ін.

Отож СС – це категорійне утворення, яке варто розглядати з урахуванням усіх аспектів (денотативного, лексичного, морфологічного та синтаксичного), враховуючи його функції як окремого утворення, так і в контексті.

Елементи комбінаторного словника представлено у праці «Українські красиви XVI–XVIII ст. Слово. Текст. Словник» [5]. Проте тут виділено ад'єктивно-субстантивні СС двох основних типів: а) складені власні географічні назви і б) усталені СС, або «традиційні». Щодо перших, то визначальною у їх відтворюваності в мовленні є т.зв. енциклопедична (когнітивна) визначеність, зумовлена наявністю у мовця стійкого, збереженого у пам'яті образу денотата; власні назви мають ще одну характерну ознаку – називають такий об'єкт, який переважно відомий мовцеві до мовленнєвого акту, тобто, за В. Лефельдом, власні назви не мають значення в загальноприйнятому розумінні, а «наділені референцією завдяки позамовним знанням носіїв мови» [цит. за: 7, с. 114]. Наприклад: зі стрижневим словом *море* словник подає до 30 складених назв, як-от: *море Азовське, море Аравитське, море Балтицьке, море Грецьке, море Дунське, море Єгеонське, море Іспанське, море Каспійське, море Ледове, море Мертве, море Татарське, море Чорне* та ін. [5, с. 198–206]. Наведені вище словосполучення стосуються загальної назви *море* 'море'. Проте у Словникові вміщено складені назви відповідно і до двох інших значень слова *море*, які вдалося виявити за матеріалами пам'яток XVI–XVIII ст.: 'Галилейське море-озеро' (син. *море Галилейське, море Тиверіадське*) і 'великі водні простори; океан, море' (син. *море окіянське, море океанське*); цей ряд поширюють лексикалізовані словосполучення *глибина морська* і *глибокоста морська*, уміщені під реєстровим словом *морський* [5, с. 206–207]. Щодо СС другого типу, то їхня усталеність зумовлена якраз «форматом» пропонованого словника географічних апелятивів: вони

пов'язані з діяльністю судової системи (зокрема підкоморських судів), із появою різних правових актів, які гарантували господарську діяльність упродовж XVI–XVIII ст., тобто є важливою частиною життя українців вказаного періоду; такі словосполучення мають високу частотність у мові документів і функціонують як терміни чи навіть часто як вирази-канцеляризми. Для їх відтворення теж необхідні певні енциклопедичні відомості для мовця і слухача [18, с. 72], зокрема з основ господарської діяльності та національної культури. Наприклад, у словнику «Українські краєвиди XVI–XVIII ст.» найчисленнішою є група словосполучень (усього 51), що стосується реєстрового слова *грунтъ* (*кгрунтъ*) ‘земельне угіддя, земля; грунт’: *кгрунтъ бортницький* ‘пасіка’, *кгрунтъ венный* ‘земельне угіддя, одержане у посаг; віно’, *кгрунтъ вечный* ‘земельне угіддя, одержане у спадок із правом довічної власності’, *кгрунтъ выбитый* ‘відчужене земельне угіддя’, *кгрунтъ д дизный* ‘земельне угіддя, успадковане по дідові або від предків; дідизна’, *кгрунтъ заставный* ‘земельне угіддя, віддане під заставу; заставний грунт’, *кгрунтъ зупелный* ‘земельне угіддя, яке в повному обсязі перейшло до власника’, *кгрунтъ обрубный* ‘земельне угіддя одного власника, обмежене довкола’, *кгрунтъ принципальный* ‘земельне угіддя, яке є предметом суперечки декількох землевласників за межу’ та ін. [5, с. 84–95].

Потреба створення комбінаторного словника (словника сполучуваності) зумовлена насамперед такими чинниками: 1) постійною актуальністю проблеми сполучуваності слів та розвитку комбінаторної лексикографії як частини комбінаторної лінгвістики [1; 14; 9; 10; 15; 16; 17 та ін.] і 2) відсутністю такої лексикографічної праці на базі українських писемних текстів XVI–XVIII ст.

Джерельна база «Словника сполучуваності української мови XVI–XVIII ст.» сформована на підставі: а) картотеки «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.»; б) картотеки «Історичного словника українського язика» за ред. Є. Тимченка (обидві зберігаються у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, м. Львів; в) опублікованих текстів різних жанрів; г) оригіналів пам'яток, що зберігаються в Центральному історичному архіві м. Львова.

Предметом лексикографічної інтерпретації є ад'єктивно-субстантивні СС із тією особливістю, що у пропонованому лексиконі реєстровими словами є прикметники – когнітивно-дискурсивні утворення, що базуються на природніх принципах категоризації, які відображають найважливіші особливості сприйняття і осмислення людиною світу; із погляду ментальної репрезентації, прикметник має означальне значення і чітку семантичну видільність, чи виокремлюваність. Прикметник позначає непроцесуальні ознаки суб'єкта, фіксуючи насамперед найбільш стійкі та постійні з них, що сприяє надійному доборові матеріалу до словника [дет. див.: 3; 8; 13; 19].

Кожне реєстрове слово у створюваному «Словнику сполучуваності української мови XVI–XVIII ст.» подане в початковій формі, без титли, виносних літер чи надрядкових знаків (див. нижче приклади СС на літеру Ш). За наявності низки найменувань, схожих за звуко-буквеним оформленням,

реєстровим із-поміж них є те найменування, яке за своїм написанням найближче до сучасного українського відповідника, а в разі відсутності такого – те найменування, яке найточніше відбиває традиційну орфографічну систему української мови XVI–XVIII ст. Відповідно до цього принципу реконструйовано також початкову форму слова за умови її відсутності в писемному джерелі. Наприклад: **шкляный (шклянний, шклянний, шлянний, шткланный)** скляний та ін. Як окремі словникові статті подано, зокрема: а) словотвірні варіанти (**шафърный і шафървовый; шкарадый і шкарадный**) і б) різно адаптовані форми одного і того ж запозичення (**шпидинаревый і шпиканардовый**). Словникова стаття має таку структуру:

шпитальный (шпитальный) шпитальний, пов'язаний зі шпиталем

- братство шпитальное <церковное, соборное> (1592 АкЮЗР IV, 57 // КТ)

- дозорца шпитальный (Львів, 1640 ЛСБ 1052, 4 зв.)
- дозорь шпитальный (Львів, 1636 ЛСБ 1043, 46 зв.)
- долгъ шпитальный (Львів, 1606–1645 РДВ 202)
- ключи шпитальные (Львів, 1601 ЛСБ 1043, 5)
- комора шпитальная (Львів, 1595 ЛСБ 1041, 4)
- конь шпитальный (Львів, 1594 ЛСБ 1041, 6)
- милостини шпитальные (Львів, 1591 ЛСБ 157)
- опекунь шпитальный (Львів, 1634 ЛСБ 1043, 38)
- писарь шпитальный (Львів, 1642 ЛСБ 1043, 69)
- потреба шпитальная (Львів, 1594 ЛСБ 1041, 46 зв.)
- речи шпитальные (Львів, 1601 ЛСБ 1043, 5)
- солонина шпитальная (Львів, 1601 ЛСБ 1043, 5)
- староста шпитальный (1665 Акт.Полт.Гор.У. II, 8 // КТ).

Звертаємо увагу на те, що всі субстантиви, які в пам'ятках виступають у постпозиції (переважно) та у препозиції, подано тільки у препозиції для унаочнення денотатів та для зручності користування словником. Значення ад'єктивів викладено різними способами:

а) однослівне тлумачення за допомогою сучасного відповідника:

шестокрильный (шестокрильний, шестокрильный) шестикрилий

- серафими шестокрильные (Чернігів, 1646 Перло 93)
- херувими шестокрильные (XVIII ст. Рук.Н.Д. IV, 452 // КТ)

штоначистый щоначистіший

- золото штоначистышее (серед. XVII ст. Хрон. 102)

б) однослівне тлумачення, підсилене додатковим пояснювальним елементом:

широкореверендный широкомореврендний, одягнений у широку рясу

- архиереи широкомореврендные (1598 Виш.Кн. 104)

в) однослівне тлумачення, підсилене синонімом (синонімами):

широкорозложистый широкоморозлогий, гіллястий, крилатий

- краки¹ широкоморозложистые <терновые> (Київ, 1644 КМПМ X, 288)

г) однослівне тлумачення, підсилене інтерпретацією з інших джерел

[11; 12]:

¹ куші

шалевый шалевий [«широкий як шаль» (КТ)]

• пояс шалевый (1739 РКПЛ 48 // КТ)

г) однослівне глумачення, підсилене формою вихідного субстантива : **шифтуховый** (**шифътуховый**, **шипътуховый**, **шипътуховый**) шифтуховий [шифтухъ німецьке грубе сукно нижчого гатунку]

• делия шифтуховая <зеленая> (Луцьк, АрхЮЗР 1/VI, 242)

• ермякъ шифътуховый (Житомир, 1605 ЦДІАК 11, 1, 47)

• ермякъ шипътуховый (Житомир, 1650 ДМВН 205)

• жупанъ шипътуховый (Житомир, 1650 ДМВН 205)

• курта шиптуховая <баранцами подшитая> (XVIII ст. Прот.Полт.С. 64)

• речи шиптуховые <сподные, суконные> (Житомир, 1650 ДМВН 194)

• сукня шифтуховая <женская> (Луцьк, 1598 АрхЮЗР 6/I, 277)

• убрание шиптуховое (1686 Прот.Полт.С. 174⁶ // КТ).

Цитати наведено в поодиноких випадках, якщо: а) затемнена семантика; б) відсутні суміжні ад'єктиви; в) образне значення; г) авторський новотвір:

штоनावыборнейший шонайдобірніший, шонайкращий

• дети штоनावыборнейшие: *Туръчинъ беретъ ихъ дети штоनावыборнейшие, и отвернувши ихъ отъ отеческое веры и набоженьства до своео поганское и кламливое секты прыворочаетъ* (Володимир, 1598–1599 Відп.Пот. 1099).

Наведені вище приклади стосуються однозначних ад'єктивів. Багато-значні слова подано традиційно. Виокремлення значень ад'єктивів відбувається завдяки міні-контексту — одиночному прикметнику, а також завдяки суміжним ад'єктивам, виявленим у тексті пам'ятки (уміщено у <>). Омонімічні форми нечисленні, їх оформлено традиційно, наприклад:

штучный¹ 1. штучний, вигаданий, неправдивий

• аргументы штучные (Київ, 1619 Гр.Сл. 202)

• мова штучная (Київ, 1619 Гр.Сл. 212)

• мовлене штучное [извитіє словесъ] (1596 ЛЗ 50)

• приповѣсти штучныи (Київ, 1627 ЛБ 45)

• хитрости штучные <діавольские> (Київ, 1625 Кіз.Ходк.Акаф. 5)

2. штучний, удаваний, неширий

• покора штучная (XVIII ст. Літ.Вел. IV, 1⁶ // КТ)

3. штучний, незаконний, неправомірний

• способъ штучный

◇ штучнымъ способомъ 'незаконно' (XVIII ст. Вел.Сказ. 51 // КТ)

• ошукане штучное (Київ, 1632 Євх. 295)

• ошуканіна штучная (поч. XVII ст. Поп.р. 234)

штучный² мистецький, художній

• дѣло штучное: *секира, или пила... сѣчетъ, третъ, штучное и красное дѣло виробляетъ* (1772 Сѣмя Сл.Б. 40 // КТ).

Третину усіх лексикографічно інтерпретованих СС у словнику становлять вирази, які подано із ремаркою (*у складі...*) з огляду на те, що вони посідають проміжне місце між вільними СС та фразеологічно зв'язаними [13, с. 15]:

шабасовый суботній (у складі календарної назви)

• день шабасовый (XVII ст. Инд.№ 257, 27⁶ // КТ)

швабский швабський, німецький (у складі географічної назви)

• земля швабская (1718–1724 ЛСЛ 1264)

швейцарский швейцарський (у складі географічної назви)

• земля швейцарская (1632 О обр. 35 // КТ).

Трапляються СС, що слугували в українській мові XVI–XVIII ст. своєрідними формами-штампами (переважно у діловодстві), їх позначено у спеціальним значком (◇); наприклад:

широкославный широкославний, славетний

• памать широкославнаа

◇ широкославной памяти (Єго Крол. Млї) (Київ, 1632 МІКСВ 268).

Зважаючи на обмежений обсяг статті, завершимо представлення словникових матеріалів кількома міркуваннями: 1) створення словників сполучуваності належить до практичної комбінаторної лексикографії, які трактують у мовознавстві по-різному: комбінаторний словник [14], тлумачно-комбінаторний [9], словник сполучуваності [10], дистрибутивний [15; 16], дистрибутивно-трансформаційний [1] та ін. Відсутність одного терміна на позначення цього типу словників зумовлена тим, що автори-лексикографи використовують різні способи демонстрації сполучуваності, виходячи з власного розуміння цього мовного явища і мети його відображення; 2) обов'язковість чи необов'язковість використання слова регулюють два фактори: зовнішній і внутрішній. Зовнішній полягає у доцільності фокусування уваги адресата на певному об'єкті. Це, зокрема, необхідно в тих комунікативних («життєвих») ситуаціях, коли можливі альтернативні інтерпретації однієї й тієї ж ситуації чи одного й того ж її мовного опису. Внутрішній фактор полягає в тому, що в кожній мові є свої ідіоматичні правила сполучуваності, які не залежать від прагматичної доцільності, вони апріорі «нав'язуються» носіям мови [7, с. 67–68]; 3) робота над створенням словника сполучуваності доводить, що системі мови притаманний тісний зв'язок стійкості і змінюваності, а тому найбільш прийнятним може бути такий підхід до опису мовних явищ, у межах якого статичний і динамічний аспекти є взаємодоповнюваними.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Апресян Ю. Д.** Экспериментальное исследование семантики русского глагола. Москва, 1967. 2. **Арутюнова Н.Д.** Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы. – Москва: Наука, 1976. 383 с. 3. **Афанасьева О.** Адъективный класс лексики в современном английском языке и формы его языковой репрезентации. Москва, 1994. 25 с. 4. **Всеволодова М.В.** Теория функционально-коммуникативного синтаксиса: учебник. Москва: Изд-во МГУ, 2000. 5. **Дидик-Меуш Г.** Про словник // Г. Дидик-Меуш, О. Слободзяник. Українські краєвиди XVI–XVIII ст. Слово – текст – словник. Львів: Коло, 2015. С. 5–14. 6. **Дидик-Меуш Г.** Українські складені найменування XVI–XVIII ст.: особливості лексикографічної кодифікації. *Українське мовознавство*. Міжвідомчий науковий збірник. К. КПЦ «Київський університет», 2015. Вип. 1 (45). С. 42–50. 7. **Киклевич А.** Притяжение языка. Семантика, лингвистика текста,

коммуникативная лингвистика. Olsztyn, 2007. –Т. 1. 8. **Кубрякова Е.С.** К проблеме ментальных репрезентаций. *Вопросы когнитивной лингвистики*. – Москва, 2007. № 4. С. 8–16. 9. **Мельчук И.А.** Материалы к толково-комбинаторному словарю русского языка-1. Москва, 1972. 10. **Морковкин В. В.** Учебный словарь сочетаемости терминов: теоретические основы // Учебный словарь сочетаемости терминов: технология металлов и материаловедение. Москва, 1981. 11. **Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.** / НАНУ, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; Львів, 1994–2013. Вип. 1–16. 12. **Історичний словник українського язика**; [за ред. Є. Тимченка]. Харків; Київ, 1930–1932. Т. I–II. 13. **Юдина Н.В.** Лексическая сочетаемость в когнитивном аспекте (на материале конструкции «прилагательное + существительное»). Москва, 2006. 14. **Benson M., Benson E.** The BBI Combinatory Dictionary of English. M., 1990. 15. **Helbig G., Schenkel W.** Worterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben. Leipzig, 1975. 16. **Sommerfeldt K-E., Schreiber H.** Worterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Adjektive. Leipzig. 1977. 17. **Sommerfeldt K-E., Schreiber H.** Worterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Substantive. Leipzig. 1977. 18. **D. Szumska.** W poszukiwaniu standardyw semantycznych / Dorota Szumska // Gramatyka komunikacyjna / Red. A. Awdiejew. Warszawa-Krakow: PWN, 1999. S. 69–86. 19. **Wolf F., Gibson E.** Coherence in Natural Language: Data Structures and Applications. Cambridge (Mass.): Harvard University Press; London: Cambr. University Press, 2006.

Дидик-Меуш Ганна – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу української мови, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, вул. Козельницька, 4, м. Львів, 79000, Україна.

E-mail : hannadydyk@ukr.net

Tel.: +38 050 37 050 42

<http://orcid.org/0000-0001-7384-5782>

Hanna Dydik-Meush – Ph.D. in Philology, Senior Research Fellow, Department of Ukrainian Language Ivan Kryp'iakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kozelnytska Str., 4, Lviv, 79000, Ukraine.